Szabó Mária egyetemi tanársegéd a Miskolci Egyetem Filozófiai Intézetében. Érdeklődési területe az antik filozófia és vallástörténete.

Filozófia és orvostudomány a *Hippokratészi Gyűjtemény*ben

Bevezetés *A levegőről* című íráshoz

Szabó Mária

Ezért kell a filozófiai tudást a gyógyítás tanába és a gyógyítás tudományát a filozófusok tudományába bevezetni. Mert az az orvos, aki filozófiai tudással rendelkezik, hasonló az istenhez. (*Az illendőségről* V. 1–4)

A görög orvoslás a vallásból, Aszklépiosz kultuszából bontakozott ki, másrészt, mint minden más tudomány, a filozófiából fejlődött önálló tudománnyá. A medicina legrégibb ágai, a sebészet és a pharmakológia, vagyis a gyógynövények ismerete és alkalmazása, még a filozófiát megelőző korban alakultak ki. Természetesen ezek sem a semmiből jöttek létre, egyes eljárásoknak megvoltak a neolitikus előzményei. Például koponyalékeléseket már a kőkorban végeztek, méghozzá sikerrel. A trepanációs eljárásra (görögül *trüpanon*) többféle módszert alkalmaztak, és általában epilepszia, elmebetegségek, megszállottság, törések és egyéb sérülések, gyakori fejfájás, idegen test eltávolítása, süketség kezelésére alkalmazták. Gyógynövényeket is korán felhasználtak sebfertőtlenítésre vagy vérzéscsillapításra. A neolitkori Európában jött létre a fogászat is.[1]

A görögök első orvos-hérószai az *Iliasz*ban Makhaón és Podaleiriosz, Aszklépiosz fiai voltak. A trójai háborúban részt vevő Makhaón a sebészet, Podaleiriosz pedig a sebészet mellett a pharmakológia első név szerint ismert szakemberei. Az *Iliasz*ban 147 fajta seb leírását találjuk, nagy pontossággal és részletességgel. (Ha ezt szembeállítjuk a középkori lovagregényekkel, csak nőni fog a csodálatunk a görögök iránt, ott ugyanis teljesen hiányzik a pontosság és a sebészeti érdeklődés. Pl. az *Arthur halálá*ban a Balin és Balan közötti csatáról szóló részben ezt olvassuk: „minden testrészükből folyt a vérük… végül hétszer egymásután lesújtottak egymásra, nagy sebekkel és a legnagyobb óriások módjára haltak meg.”[2])

Az archaikus kor embere a betegségeket is az istenek művének tekintette. Az *Iliasz* I. énekében a dögvész okozója és egyben elhárítója is Apollón. Az ő fia Aszklépiosz, a *par excellence* orvosisten, akiről a görög orvosok nemzetsége a nevét nyerte és akire eredetét visszavezette (Aszklépiadai, azaz Aszklépiosz fiai). A Kr. e. 5. század folyamán a betegségek isteni eredetére irányuló elképzelés lassan kezdett háttérbe szorulni (bár soha nem tűnt el teljesen), és a filozófiai gondolkodás hatására az orvosok is igyekeztek a dolgok racionális magyarázatát megtalálni. A filozófia, bár nem kizárólagosan, kezdett a vallás helyébe lépni. A Kr. e. 5. század orvostudományában egyszerre található meg a vallási, a nagyon erősen ható filozófiai és a racionális-tudományos szemlélet, amely a pontos megfigyelésekre és az összegyűjtött tapasztalatra támaszkodik.

A filozófia kezdetei a Kr. e. 6. századra tehetők, és valószínűleg az ugyanebben a században tevékenykedő püthagoreus filozófusok kapcsolták össze első ízben a filozófiát és az orvostudományt. Számos korai filozófus-orvost ismerünk, például Alkmaiónt, Empedoklészt és Démokritoszt, akik a gyógyítás mellett a dolgok természetét is tanulmányozták.

Krotóni Alkmaión (Hérodotosz szerint Görögország első orvosai a krotóniak voltak),[3] aki maga is püthagoreus filozófus volt, vagy legalábbis szoros kapcsolatban állt a püthagoreusokkal, úgy gondolta, hogy az egészség bizonyos ellentétek egyensúlya, *iszonomiá*ja, míg a betegség az ellentétek valamelyikének túlsúlya, *monarkhiá*ja.[4]

Ő végzett először boncolást állatokon; felismerte, hogy a szemideg eredete az agyban van, és felfedezte a fület a garattal összekötő kürtöt (ma Eustach-kürt). A boncolás során azt tapasztalta, hogy bizonyos erek vérrel telítettek, míg mások nem, s ebből a tapasztalatból megalkotta a vért vezető erek fogalmát. Galénosz a *kraszisz* szót, amely az ellentétek, később a testnedvek helyes keveredési arányát jelenti, Alkmaiónig vezette vissza.[5] Alkmaión e nézetei nagy hatással voltak a kószi orvosiskolára, és a betegségeket osztályozó elméletével a nedvelmélet előfutárának tekinthető.

Empedoklész, aki inkább „gyógyító ember", mágus volt, életéről és tevékenységéről számos színes legenda maradt fenn. Galénosz őt tartja az itáliai orvosiskola[6] megalapítójának. A négy elemről szóló tanítása számos orvosíróra hatott a filozófusokon kívül, a *Hippokratészi Corpus* a filozófusok között Melisszoszon kívül egyedül őt említi név szerint.

A dél-itáliai Lokroiból származó Philisztión szintén egyesítette magában a természetfilozófust és az orvost. Alkmaión elméletét Empedoklészével ötvözve azt a felfogást képviselte, hogy a négy elem harmóniájától függ az egészség. Az élet fő eleme szerinte a *pneuma*, amely mozgatja és élteti a testet. Ha ennek működését kóros nedvek befolyásolják, a szervezet megbetegszik, sőt el is pusztulhat. Philisztión tanítását megtaláljuk Platón *Timaiosz*ában is.[7]

Karüsztoszi Dioklész, Philisztión fiatalabb kortársa, a Kr. e. 4. század közepe táján működött Athénban. A kószi iskolához tartozott. Az arisztotelészi tanítások híve volt, de más nézeteket is átvett, így a hippokratészi nedvelméletet és az empedoklészi tanítást a négy elemről, emellett pedig a *pneuma* szerepét is hangsúlyozta.[8] Galénosz szerint ő írta az első bonctani munkát, és alapvető könyvet írt a gyógynövényekről is.

Az újabb komolyabb filozófiai hatás a hellenisztikus korban érte az orvostudományt. A Kr. e. 3. században előtérbe kerülnek az etika, az életvezetés kérdései a filozófiában, és ez nagy hatással volt az orvosi etikára is: szerephez jutnak az orvosi munka morális oldalának kérdései, vagy az, hogy milyen legyen az ideális orvos életvezetése.

Az orvostudomány és a filozófia elegyítése jellemző a *Hippokratészi Corpus* legtöbb írására. A *Corpus Hippocraticum* több mint félszáz írást foglal magában, amelyeket a kószi orvosiskola könyvtárában gyűjtöttek össze és Aszklépiosz szentélyében őriztek. Az írásoknak mind a szerzősége, mind a datálása bizonytalan. A legrégibb iratok és az utolsók keletkezése között 100-300 év is eltelhetett. Még azt sem tudjuk biztosan, mely írások származnak a „nagy Hippokratésztől". Már a Kr. e. 4. században karüsztoszi Dioklész, aki feltehetően az iratok első rendezője volt, több olyan művet tulajdonít Hippokratésznek, amelyeket biztosan nem ő írt. A Kr. u. 1. században Erótianosz 31, a Kr. u. 2. században Galénosz 13, az 5. században Palladiosz már csak 11 művet tart eredetinek. A datálást segíthetik Galénosz és más ókori szerzők utalásai, az értekezések grammatikája, stílusa és a filozófiai tanításokra való utalások. Ha valamely filozófiai tanítás előfordul egy műben, ez azt valószínűsíti, hogy a szöveg akkor keletkezett, amikor a filozófiai tanítás még nem vált elavulttá. Persze ez sem abszolút támpont, hiszen az új tanítások nem jelentik a korábbiak eltűnését.

A sebészeti, anatómiai, kórtani művek és kórtörténetek kivételével a vallásos vagy a babonás elem, illetve a filozófia hatása szinte minden írásban megtalálható. A vallási elem, a jövő előre kiszámíthatóságának vágya, amely a legkülönbözőbb jóslási formák kialakulásához vezetett, fontos szerepet játszott az orvosi mesterségben is. Az orvostól elvárták, hogy növelje a betegek jövőbe vetett bizalmát – ezért tartották fontosabbnak a prognózisokat a kószi iskolában, mint a diagnózist. Nem véletlen az sem, hogy az álmoknak nagy jelentőséget tulajdonítottak a betegségek lefolyására nézve, így pl. *A diéta* IV. könyve teljes egészében álmoskönyv, amelyben azt az álláspontot találjuk, hogy bizonyos, az égitestekről jövő álmok előre jelzik a betegséget és az egészséget. Ezért a vallásos, szakrális nyelv, a jóslatok nyelvezete és a filozófia nyelve egyaránt jellemzi a legtöbb írást.

A *Hippokratészi Gyűjtemény*ben a legkülönbözőbb témájú írások találhatók, így tankönyvek orvosok és laikusok számára, előadások, sebészeti, anatómiai, pathológiai, nőgyógyászati, embriológiai, fiziológiai kézikönyvek, vitairatok, szofisztikus írások, etikai művek, kórtörténetek (amelyek a megfigyelés iskolapéldái), a prognózisokról, a kritikus napokról szóló írások, aforizmák, valamint az orvos memóriáját segítő feljegyzések. E bő anyagból érdemes néhány filozófiai vonatkozású írást kiemelni. Többek között két vitairat, *A szent betegségről* és *A régi orvostudományról* azok ellen lép fel, akik a betegségeket isteni eredetűnek tartják, illetve az utóbbi, amely az egyik legrégebbi írása a *Gyűjtemény*nek, ki akarja rekeszteni a filozófusok hipotetikus spekulációit az orvostudományból. A filozófiai elemek dominálnak *A régi orvostudomány*on kívül a következő írásokban: *A diétáról*[9], *Az életmódról* I., *A levegőről*, *A hetes számról*, *A levegőről, a vizekről és a helyekről* és az *Aforizmák*.

A diétáról erős hérakleitoszi hatást mutat: figyelemre méltó módon imitálja Hérakleitosz aforisztikus stílusát, homályosságát, és egész paragrafusokat vesz át Hérakleitosz töredékeiből. Az aforisztikus stílus nemcsak a tudomány előtti időben volt kedvelt (gondoljunk a hét görög bölcs mondásaira), és nemcsak a filozófiában, hanem a legrégibb orvosi iratokban is, az aforizmák könnyű megjegyezhetősége miatt. Az aforizmák tömören összegzik az összegyűjtött és általánosított tapasztalatokat. Ilyen aforisztikus írások a *Gyűjtemény*ben *A diétáról* bizonyos részei mellett az *Aforizmák*, a *Kószi feljegyzések*, a *Kórjóslatok* I. és *A fogazatról*. A Kr. e. 5. század végére az aforizmák helyét a rétorikus prózai stílusban írt értekezések vették át.

Szűkebben filozófiai értekezéseket vagy bemutatásokat is találunk a *Gyűjtemény*ben. *A mesterségről* tárgya az orvostudomány mestersége. *Az ember természetéről* szembeszáll a monista filozófusokkal és előadja a négy testnedvről szóló tanítást, mely szerint a négy nedv az egészség oka, ha a nedvek tökéletesen keverednek *(kraszisz)*, de a betegség oka is, ha valamilyen zavar áll be a nedvek arányában. *Az ember természete*, *A mesterségről* és *A légzésről* szóló írások a szofisztikus rétorika jegyeit mutatják. *Az emberi testről* szóló írás, amely anatómiai és fiziológiai tanításokat fejt ki, erős püthagoreus (a hetes szám szerepe) és hérakleitoszi hatást mutat.

Morális kérdésekkel, az orvos iskolához tartozás feltételeivel, az orvos viselkedésével, kinézetével stb. foglakoznak a következő könyvek: *Az eskü*, *A törvény*, *Az orvosról*, az *Utasítások*, *Az orvosi műhelyben*, az *Illemszabályok* és az *Előírások*. Az *Illemszabályok* a filozófia terminusait használja, az *Előírások* 1. fejezete pedig az epikureus episztemológia összegzése epikuroszi terminusokkal kifejtve.

A római Celsus műve bevezetőjében azt állítja, hogy Hippokratész törekvése az volt, hogy elhatárolja a filozófiát az orvostudománytól. Ennek ellentmondani látszanak Platón szavai a *Phaidrosz*ban, melyek szerint a hippokratészi fiziológia alapvető elve az, hogy az emberi test megértése lehetetlen a természetnek mint egésznek a megértése nélkül:

> *SZÓKRATÉSZ: Mármost gondolod-e, hogy a lélek természetét érdemlegesen meg lehet ismerni a mindenség természetének ismerete nélkül?*
> *PHAIDROSZ: Ha az Aszklépiadák közül való Hippokratésznek hinni lehet, a test természetéről sem tudunk e módszer nélkül érdemleges ismeretet szerezni.*[10]

A levegőről *(Peri phüszón)*

A művet Galénosz is ismerte, de nem írt hozzá kommentárt. A *Londoni névtelen* (V. 35)[11] szerint Arisztotelész tanítványa, az orvos Menón, az *Iatrika* írója, Hippokratészt tartotta a mű szerzőjének. Menón megemlíti, hogy *A levegőről* szerepel Erótianosz eredetinek tartott műveinek listáján. Az írásra utal még Antiphanész (Kr. e. 4. század, a középső attikai komédia képviselője), és az alexandriai könyvtáros és költő, Kallimakhosz, aki szintén eredeti műnek tartotta.[12] Hogy ténylegesen ki volt a szerzője, nem tudjuk. Van, aki arra hajlik, hogy eredeti hippokratészi mű (Langholf), mások szerint egy a filozófiában jártas orvos írta (Hornyánszky, aki szerint egyébként nincs a *Corpus*ban egyetlen olyan mű sem, amelyet ne orvos írt volna[13]), míg az angol fordítás készítője, Jones szerint egy olyan laikus műve, aki nem mutat valódi érdeklődést az orvostudomány iránt, s nem tanulmányozta sem a fiziológiát, sem a patológiát, a vízkórról szóló beszámolója pedig nevetségesen abszurd.[14]

Hasonlóan *A mesterségről* című íráshoz, *A levegőről* is nyilvános felolvasásra írott szofisztikus esszé. A szerző három helyen is *logosz*nak (beszéd) nevezi művét (I. 40, II. 6, XV. 11). Hogy hallgatóság előtt olvasta fel, erre utal a XIV. 4. *tusz akuontasz* („a hallgatóságot") fordulata. *A mesterségről* és *A levegőről* stílusa hasonló; olyan korszakban kellett íródniuk, amikor a szofisztika mindennapos volt, vagyis mindkét szöveg feltehetően a Kr. e. 5. század végén keletkezhetett. Valószínűleg ekkor került szoros kapcsolatba az orvostudomány a rétorikával. Ebben az időben az orvosok is tartottak nyilvános felolvasásokat, annak ellenére, hogy az *Utasítások (Parangeliai)* 12. elítéli a tömeg kedvéért tartott előadásokat, főleg ha tarkállanak a költői idézetektől.

A rétorika azonban hasznosnak bizonyulhatott az orvostudomány számára. Erről tanúskodnak Gorgiasz szavai Platón *Gorgiasz*ában:

> *Testvérem és más orvosok kíséretében nemegyszer mentem már olyan beteghez, aki sem orvosságot nem akart bevenni, sem vágatni vagy égetni nem engedte sebét. Beszélhetett az orvos. Végre nekem kellett előállnom, s én rábeszéltem a beteget, és nem más művészettel, hanem puszta szónoklással.*[15]

A görög ember mindig érvekre támaszkodott, akkor is, ha beteg volt, így a görög orvosnak kötelessége volt meggyőzni betegét, hogy vesse alá magát a kezelésnek. Ez különösen fontos volt akkor, ha műtétet kellett végrehajtani vagy más sebészeti beavatkozást, hiszen a fájdalomcsillapítás nem volt igazán fejlett. A másik oka a rétorika fontosságának az volt, hogy a görög orvosok nem egy helyen alapozták meg praxisukat és tekintélyüket, hanem városról városra járva vándoroltak. Így jó rábeszélőképességgel kellett rendelkezniük, hogy a betegek egy idegen orvos segítségét elfogadják. A *Törvény* 4. leírja, hogy milyen feltételek mellett szabad egy orvosnak arra vállalkoznia, hogy városról városra vándoroljon: jól kell értenie a mesterségéhez szóban és tettekben annak, aki ki akarja érdemelni az orvos nevet.

A szónoklás tudományának megvolt azonban a hátulütője is. Platón azért tartja ártalmasnak az orvostudományban a rétorikát, mert az alacsony szakmai jártasság nagy meggyőző erővel párosulhat, így lehetővé válik, hogy a kuruzslók mint képzett orvosok adják el magukat.[16] (Ne feledjük, hogy az orvosiskolák semmiféle diplomát nem adtak, így bárki orvosnak adhatta ki magát.)

A levegőről ión dialektusban íródott, mint a *Corpus* összes többi írása. Jól megszerkesztett és megírt mű, mely erősen gorgiaszi hatásokat mutat. Hogy a szerző jártas volt az orvoslásban, azt az orvosi kifejezések nagy száma és adekvát használata bizonyítja, pl. *arrósztia* (gyengeség, betegség), *noszéma* (betegség), *ponosz* (fájdalom), *ponéria* (rossz állapot, betegség), *rheuma* (folyás, testnedv, nyálka, ízületi betegség), *püretosz* (láz), *anaimia* (vérszegénység), *neura* (ín), *phlebé* (ér, véna), *algéma* (fájdalom), *phriké* (borzongás, hidegrázás), *rhigosz* (borzongás, hidegrázás, a *phriké*vel együtt a maláriás láz tüneteinek leírására használták), *tromosz* (remegés), *polüaimia* (bővérűség), *eileosz* (ileus, bélelzáródás), *aneiléma* (kólika), *püriama* (izzasztás), *khümosz* (testnedv), *phlegma* (nyálka), *oidéma* (daganat, duzzanat), *hüdropsz* (vízkór), *apopléxia* (gutaütés), *haimorragion* (vérzés), *brankhosz* (lépfene, rekedtség), *püon* (genny) stb.

A filozófiai tanítások közül elsősorban Anaximenész, apollóniai Diogenész és Hérakleitosz tanításai hatottak a szerzőre. Az író egyedül a levegőt tartja valamennyi betegség okának, és ezzel a korai monista filozófusok felfogásához csatlakozik. A levegőt először a milétoszi Anaximenész teszi meg princípiumnak. Szerinte a határtalan levegőből jön létre minden, az istenek és az isteni dolgok is.[17] Minden dolgot a *pneuma* és az *aér*, a szél vagy lélegzet és levegő vesz körül, s a lélek kapcsolatban áll ezzel a levegővel. A levegőt a lélegzethez, *pneumá*hoz hasonlítja, ez az életadó lélegzet-lélek; az *aér* a világ lélegzete, az örökké létező, a világ isteni természetű forrása.[18] Az anaximenészi levegő isten, mérhetetlenül nagy és végtelen, örök mozgásban van.[19] A természeti szubsztanciák valamennyi formája a levegőből jön létre sűrűsödés és ritkulás útján. A föld lapos és a levegő tartja fönn. Apollóniai Diogenész (akméja Kr. e. 440-430 körül) szintén a levegőt teszi meg elsődleges elemnek, mely nála is isteni természetű. Diogenész 5. fragmentumának megfogalmazása és szóhasználata hasonló *A levegőről* II. fejezetének elejéhez: *Ami értelemmel rendelkezik, az nem más, mint amit az emberek levegőnek neveznek, és hogy minden embert ez kormányoz és ez uralkodik mindenen. Úgy tűnik számomra, ez maga az isten, aki mindenhová elér, minden dolgot elrendez és mindenben benne van. És egy dolog sincs, ami ne részesülne belőle, azonban semmi sem részesül belőle ugyanolyan módon, hanem sokféle módozata van mind magának a levegőnek, mind az értelemnek.*[20]

Jegyzetek

1 Richard Rudgley, *A kőkor elveszett civilizációi*, Budapest, 1988, 149–164.
2 Hippocrates vol. III., The Loeb Classical Library, Harvard UP, 1957, Általános bevezetés, 12.
3 Hérodotosz, *A görög–perzsa háború*, III. 125, 129, 131, 136–138.
4 *Aet*. V. 30.1.
5 *Aet*. V. 30.1. Galénosz XIX. 343– 344.
6 Az ókorban a leghíresebb orvosiskolák: a Kósz szigetén, Hippokratész szülőhelyén létrejött orvosiskola, a knidoszi és a dél-itáliai. A knidoszi tanítások a kószi orvosiskola könyvtárában meglévő vitairatokból ismertek. Míg a kószi orvosiskolához tartozók nagy jelentőséget tulajdonítottak a prognózisnak, addig a knidosziak az általános pathológiával és a prognózisokkal nemigen foglalkoztak, ellenben a betegségek osztályozásában a végsőkig elmentek, úgy gondolva, hogy a tünetek különbségei alapján lehet felosztani a különböző, változatos betegségeket. A kósziak azt is szemükre vetik, hogy túl kevés gyógyszert alkalmaznak.
7 Szabó Árpád – Kádár Zoltán, *Antik természettudomány*, Budapest, 1984, 350.
8 Szabó Árpád – Kádár Zoltán, *Antik természettudomány*, 350–351.
9 A mű címét azért nehéz magyarra lefordítani, mert a diéta (gör. *diaita*) szó étrendet és életvezetést egyaránt jelent, és mindkettőre tekintettel voltak a korabeli orvostudományban.
10 Platón, *Phaidrosz* 270c–e, ford. Simon Attila.
11 A Londoni névtelen *(Anonymus Londinensis)* egy Londonban őrzött (inv. 137, British Library), Kr. u. 100 körül íródott papirusz, mely egy ismeretlen szerző orvostudományi szövegeit tartalmazza. A papirusz második egysége különböző orvosok nézeteit ismerteti a betegségek okairól, s tartalmaz egy utalást Arisztotelész egy elveszett doxográfiai munkájára, mely Plutarkhosz szerint (*Lakomai kérdések* VIII. 9. 3) a *Menóneia* címet viselte. Ebből ered az a hipotézis, hogy a szöveg legalábbis egy részének szerzője Arisztotelész tanítványa, Menón. A 19. században megtalált papiruszt először H. Diels adta ki (*Supplementum Aristotelicum* 3.1. Berlin, 1893). Újabb kiadása angol fordítással: W. H. S. Jones, *The Medical Writings of Anonymus Londinensis*, Cambridge University Press, 1947.
12 Volker Langholf, *Medical Theories in Hippocrates. Early Texts and the Epidemics*, Berlin – New York, 1990, 3.
13 Hornyánszky Gyula, *A görög felvilágosodás tudománya. Hippokratész*, Budapest, 1910, 115.
14 Hippocrates vol. II., The Loeb Classical Library, Harvard UP, 1957, 221–225.
15 Platón, *Gorgiasz*, 456b, Péterfy Jenő fordítását átdolgozva fordította Horváth Judit.
16 Platón, *Gorgiasz* 456b–c.
17 G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *A preszókratikus filozófusok*, Budapest, 1998, 219. Hipp. *Ref*. 17. 1–3.
18 G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *A preszókratikus filozófusok*, 223–224.
19 Cicero, *Az istenek természetéről* I. 10–26.
20 G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *A preszókratikus filozófusok*, 621–622.

Szakirodalmi tájékoztató

A levegőről itt olvasható fordítása a következő szövegkiadáson alapul: *Hippocrates vol. II.* The Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1957.

A *Gyűjtemény* néhány fontosabb szövege magyarul is olvasható a következő kötetben:

Válogatások a Hippokratészi Gyűjtemény*ből*, ford. Havas László, Németh Béla és Ritoók Zsigmond, Gondolat, Budapest, 1991.

Az Aszklépiosz-kultuszról magyarul:

Kerényi Károly, *Az isteni orvos. Tanulmányok Aszklépioszról és kultuszhelyeiről*, Európa, Budapest, 1999.

A görög természettudományról átfogóan:

Szabó Árpád – Kádár Zoltán, *Antik természettudomány*, Gondolat, Budapest, 1984.

A preszókratikus filozófiáról magyarul is olvasható alapvető munka:

G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *A preszókratikus filozófusok*, ford. Cziszter Kálmán és Steiger Kornél, Atlantisz, Budapest, 1998.

Arisztotelész *A légzésről* című írásának magyar fordítása: Arisztotelész, *Lélekfilozófiai írások*, ford. Steiger Kornél, Európa, Budapest, 1988 (új, átdolgozott kiadás: Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006).

A görög orvostudományról, a filozófia és orvostudomány kapcsolatáról, valamint a *Hippokratészi Gyűjtemény*ről magyarul még mindig Hornyánszky Gyula monográfiája az egyetlen átfogó munka: *A görög felvilágosodás tudománya. Hippokratész*, MTA, Budapest, 1910 (új kiadása: Liget, Budapest, 2007).

A filozófia és orvostudomány kapcsolatát lényegre törően és szellemesen tárgyalja Steiger Kornél tanulmánya: „A hippokratészi orvostudomány természetfilozófiai előzményei": *Orvostörténeti Közlemények* (1981) 17–23.

Újabb idegen nyelvű monográfiák és tanulmányok a görög orvostudományról, illetve a *Gyűjtemény* szövegeiről:

Edelstein, L., *Ancient Medicine. Selected Papers*, Baltimore, 1967.
Jones, W. H. S., „Hippocrates and the *Corpus Hippocraticum*": *Proceedings of the British Philological Association* 31 (1948) 1–23.
Jouanna, J., *Hippocrate*, Párizs, 1992 (angol fordítás: *Hippocrates*, Baltimore–London, 1999).
Krug, A., *Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike*, München, 1985.
Langholf, Volker, *Medical Theories in Hippocrates. Early Texts and the Epidemics*, Walter de Guy, Berlin – New York, 1990.
Lloyd, G. E. R., „Aspects of the Interrelations of Medicine, Magic and Philosophy in Ancient Greece": *Apeiron* 9 (1975) 1–16.
Longrigg, J., „Presocratic Philosophy and Hippocratic Medicine": *History of Science* 27 (1989) 1–39.
Nutton, V., *Ancient Medicine*, London, 2005.